

ULLA HAASTRUP (red): Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175; Senromansk tid 1175-1275; Tidlig gotik 1275-1375; Gotik 1375-1475; Sengotik 1475-1500; Sengotik 1500-1536; Eva Louise Lillie (red): Efter reformationen 1536-1700; Christian Ejlers (red): Registerbind. Fotografier Lennart Larsen og Kit Weiss. Nationalmuseet. Christian Ejlers' Forlag. 1985-1992. 1642 s. Rigt ill. Kr. 2.700.-.

Billeder har i det lange historiske perspektiv altid haft en central rolle. Måske fordi billedet modsat ordet er aktivt. Du kan fx se Historisk Tidsskrifts mange sider uden at læse det, og du kan lade være med at høre efter indholdet af forelæsningsens ordgydelser. Men i det øjeblik du retter øjnene mod et billede, har du principielt set dets meddelelser, for alle billedets informationer befinder sig i én og samme syntaks. Verbalsproget kræver en indsats af modtageren og det fordrer tid, undertiden mange timer. HT er ikke læst og forstået i frokostpausen. Billedets budskaber trænger sig ind på nethinden på samme måde som ved fotografering, og det fordrer principielt ikke længere tid. Det kræver ingen læseretning og læsetid. Det giver billedet en stor svaghed som forståelses- og forklaringsmiddel men en tilsvarende styrke som overtalelses- og forlokkelsesmiddel. Det giver nogle helt andre fortolkningsproblemer.

Måske var det derfor, at Gud følte sig nødsaget til blandt sine 10 bud på lige fod med forbuddene mod at bedrive hør, stjæle og slå ihjel at stadfæste: »Du må ikke gøre dig noget udskåret billede eller noget afbillede af det, som er oppe i himlen eller nede på jorden eller i vandet under jorden«.

Men som Adam og Eva ulydigt spiste af kundskabens frugter, således har deres efterkommere konstant forbrudt sig med at lave billeder blandt andet i Guds eget hus. Og derfor er det dejligt, at der nu foreligger det store samleværk »Danske kalkmalerier«, hvor vi kan stifte bekendtskab med en meget stor del af vores kalkmaleribestand. Der kan findes megen kundskab i værket.

I løbet af syv år er der udsendt syv bind samt et ikke oprindelig planlagt registerbind. I alt 1642 sider med 390 enkeltartikler af 75 forfattere om dette omfattende og i dansk historie og kunsthistorie enestående emne. Hovedredaktør Ulla Haastrup må mange gange have tænkt på Jakobs trælsomme slid hos Laban i 1. Mosebog. Og vi har fået ikke en Lea med de matte øjne, men en Rakel.

Bindene dækker perioden 1080-1700, men omhandler faktisk kalkmalede udsmykninger helt ned til 1827. De mange artikler behandler alle mulige tænkelige emner som fx enkeltmotiver, totaludsmykninger, maleteknik, dateringsspørgsmål, anvendelsen af forlæg, værksteder, restaure-

ring. You name it. Samlet på de mange sider får læseren således en utrolig mængde *detailviden*.

Det kan ikke være læserne af HT ukendt, at visse dele af værket er problematisk anlagt, jfr. anmeldelse af det først udsendte bind 1375-1475 af Poul Grønder-Hansen i HT 86 hæfte 1, s. 162-65. Nogle af anmeldelsens berettigede indvendinger blev imødekommet i de følgende bind som fx paginering og billedtekster. Det uoverskuelige og usystematiske i tilrettelæggelsen kunne der derimod ikke rådes bod på. Da disse forhold allerede er omtalt, er der ingen grund til at komme nærmere ind herpå.

Da værket jo omhandler billeder, er det nærliggende at starte med gengivelserne. De er ypperlige. Reproduktionerne fra Bernh. Middelboes Reproduktionsanstalt er gode, og det skyldes først og fremmest de fine optagelser af fotografierne Lennart Larsen og Kit Weiss. Med Lennart Larsens død har dansk historie mistet en af de bedste fotografiske formidlere af historiske levn. Hans optagelser har faktisk præget en hel generations syn på fortiden.

Værket omtaler som nævnt kalkmalerier helt ned til 1827 i Gammel Ullits kirke. De karakteriseres som den sidste udløber af en middelalderlig kalkmaleritradition. Artiklens forfatter peger på det tankevækkende, at året før genfandt man i Roskilde Hellig Tre Kongers Kapel for første gang middelalderlige kalkmalerier.

På en måde slutter »Danske kalkmalerier« heller ikke med 1827, for mange artikler kommer ind på, hvad den følgende tids konservatorer selvstændigt foretog sig med deres pensler og dermed faktisk fortsatte med malerierne bare ud fra en anden hensigt. Det er interessant, at også forrige århundredes mere maleriske og indgribende »genrestaureringer« nu findes bevaringsværdige. Malermester Lindstrøm optrådte således 1878 meget selvstændigt i Åsted kirkes dekoration og malede en del til selv. 1975 blev dekorationen »renset og istandsat med størst mulig respekt for »malermester-udgaven«, som hermed havde vundet en slags hævd og nu repræsenterer en form for restaureringshistorie« (1536-1700, s. 122f). Og i Tystrup kirke var restaureringen 1987 i lige så høj grad en farveistandsættelse af en historisk restaurering som af det originale maleri (1475-1500, s. 67).

75 forskellige forfattere er mange. Det borger for kvalitet og garanterer uensartethed. Ideelt set er det rigtigt at lade den særlige specialist skrive om netop hans/hendes emne, og det er sket i mange tilfælde. Da der nu er tale om en emnemæssig bredde så stor, at der er artikler om oldensvin, skomoden og pressens betydning for kalkmalerier, ville det have været en fordel at udelade nogle af de svagere og delvis gentagende artikler til

fordel for artikler af f.eks. Broby-Johansen: betydningen af min Billedbibel, en lærer: kalkmalerierne i undervisningen, Carl-Henning Pedersen: forholdet mellem de gamle billeder og min nye udsmykning, Jens Jørgen Thorsen: Det gamle og det aktuelle kristusbillede, en turistchef: billedernes betydning for kulturturismen, en præst: de katolske kalkmalerier i en protestantisk kirke, og, havde jeg nær sagt, Johannes Møllehave: hvorfor jeg endnu ikke har skrevet om kalkmalerier. Fortidens billeder er jo ikke forbeholdt historikerne, de bliver fremdraget og konserveret for alle.

Mindst 60 artikler handler i større eller mindre udstrækning om tekniske forhold som restaurering, farver, malemåde osv. Det svarer til et helt bind. I 60 delvis beslægtede artikler kan gentagelser ikke undgås og en systematik ikke findes. I det hele er der en masse spændende information at hente, men læseren vil bestemt foretrække en samlet behandling af et emneområde, som her for første gang får en alsidig behandling. Tilsvarende betragtninger kan gøres over emner som motiver, stiftere, værksteder osv.

Det kit, der holder sammen på de spredte artiklers emner og som giver en grundig introduktion til vores kalkmalerier, er Ulla Haastrups indledende artikler til hvert af de seks første bind og Eva Louise Lillies til det sidste bind. Da man her igennem får en »samlet« præsentation af forhold og problemer ved kalkmalerierne, vil jeg især beskæftige mig med disse artikler. De er bygget ret ens op over gennemgående temaer som datering, geografisk fordeling, teknik, værksteder, stiftere, indskrifter, motiver.

UH har været en af banebryderne bag forsøgene på at datere kalkmalerierne, først og fremmest de romanske, fordi der for denne tidlige periode ganske mangler daterende indskrifter. Kun for Vä kirkes vedkommende har man et kronologisk fikspunkt at gå ud fra. Årstallet 1121 findes på et pergamentstykke, som blev nedlagt ved alterbordsindvielsen, dvs ved kirkebygningens indvielse til brug. »Man må tro, at freskomalerierne i Vä kirke er samtidige med bygningen« (1080-1175, s. 23). På trods af at Søren Kaspersen s. 101 skriver, at det er muligt, at kirken ved indvielsen stod prydet med malerier – og det må ud fra UHs skildring af freskomaleriernes tilblivelse være den logiske konklusion – dateres kalkmalerierne forsigtigt til 1121-30 i stedet for 1120-21.

Et par års forskel er vel underordnet, men det peger på det væsentlige bag UHs datering af de romanske kalkmalerier. Poul Nørlund argumenterede i sit værk »Danmarks romanske Kalkmalerier« for, at periodens malerier er malet al secco, dvs på tør puds med bindemiddel. De kan altså være udført på et hvilket som helst senere tidspunkt, og han daterede billederne til 25-30 år efter bygningens opførelse. UH påviser, at

kirkernes malerier er fresker (al fresco), og at »de er malet i forbindelse med bygningens opførelse. Når mureren er færdig med murene, tømreren har lagt taget, så er malerne kommet på stilladset« (1080-1175, s. 23). I modsætning til Nørlund, der mente, at man i Danmark må forvente en forsinkelse i stilen i forhold til Europa, ser UH ikke nogen grund til denne retardering, bl.a. fordi dansk freskokunst er på højde med den europæiske.

Jeg har selv søgt at underbygge den teoretiske og historiske baggrund for samtidigheden og slutter helt op om hendes synspunkter, men UHs tekniske argumentation – at sætte freskerne i forbindelse med kirkernes opførelse – rejser adskillige spørgsmål. Samtidighed mellem byggeri og udsmykning forudsætter, at bygherren kan disponere over et malerværksted på rette tidspunkt eller vente med at tage en færdigbygget kirke i brug, indtil han har kunnet skaffe malere til at fuldende kirken. For Väs vedkommende må der være tale om en flot timing, da det antages, at værkstedet sandsynligvis stammer direkte fra Norditalien (1080-1175, s. 101). Og hvad med alle de senromanske kalkmalerier, dvs de fleste af kirkerne i de følgende bind: 1175-1275. Her vil man støde på mange uoverensstemmelser mellem den traditionelle datering af en naturstensbygning til midt i 1100-tallet og sene romanske kalkmalerier fra 1200-tallets midte (jfr. Axel Bolvig: Kirkekunstens storhedstid, 1992, s. 175ff).

De forskellige håndværkeres fælles benyttelse af byggestilladserne afliver UH faktisk selv i senere bind. For sengotikkens vedkommende skriver hun, at malede dateringsangivelser er almindeligst i de primitive udsmykninger, i murermesterbemalingerne. Det er i sig selv spændende, at klamphuggerne oftere satte årstal på deres grove streger end værkstederne gør det. Som forklaring på, at man tillod sådanne primitive dekorationer, skriver UH, at smørierne hang sammen med opmuringen af hvælvene og var udført af murerne og ikke de professionelle kalkmalere. Hvælvenes stilladser benyttedes foruden til pudsningen og kalkningen også til bemalingen. Murernes dekorationer var kun foreløbig, »indtil de forventede »rigtige« kalkmalere kunne komme og udføre egentlige motiver... I nogle kirker ventede man længe på figurmalerierne, f.eks. i Gudme kirke« (1475-1500, s. 28), hvor malerne først kom en generation senere. Her er der ikke tale om nogen form for samtidighed. Når et malerværksted fik tid til at komme, rejste det selv sit stillads. Det har de nok også måttet gøre mange gange i romansk tid.

UHs givetvis rigtige dateringsmæssige tilbagerykning af de romanske malerier løber vist af sporet i et tilfælde. Således dateres Tamdrup kirkes malerier konsekvent til 1080-1100 på trods af, at kirken dendrokronolo-

gisk sættes til begyndelsen af det følgende århundrede (1080-1175, s. 26, 65).

Ved selv at være med til at lave romanske kalkmalerier kan UH konkludere, at et kor samt triumfbue og triumfvæg sikkert kunne udmales fuldt ud på en måned (1080-1175, s. 43). Om en gotisk udsmykning skriver UH, at en kirke med kor og skib i tre fag af et værksted kunne smykkes med kalkmalerier fra gulv til hvælvtop på en månedstid. »Så forstår man bedre, at Isefjordsværkstedet endnu til vore dage har efterladt malerier i 24 kirker. Gad vidst hvor stor produktionen oprindeligt var i anden halvdel af 1400-tallet?« (1375-1475, s. 21f).

Det er virkelig spændende at få så fast grund under fødderne med hensyn til værkstedernes tidsforbrug til bemalingerne, og argumenterne virker overbevisende. Men det rejser andre interessante spørgsmål, som man gerne havde set berørt. De fleste udsmykninger er udført af professionelle værksteder med uddannede folk, der må have haft malerarbejdet som hovederhverv for at kunne lave sådanne billeder. Men hvordan kan det hænge sammen. Isefjordsværkstedets 24 kirker dækker kun to års fast kontinuerligt arbejde. Hvis vi fratrækker tidsforbrug til transport mellem kirkerne og den mørke vintertid, kan vi vel hæve det til fire år. Og lad os antage, at der er forsvundet malerier af værkstedet i andre 24 kirker. Det giver otte års arbejde. Et sådant værksted må have arbejdet andre steder. Af Kongstedværkstedet eksisterer der nu udsmykninger i syv kirker. Sæbyværkstedet kendes i seks kirker. Ganget op på tilsvarende måde svarer det til et års arbejde til hvert af disse værksteder. Kalkmalerne må have arbejdet mange andre steder og sikkert kunnet udføre andet arbejde.

Lad os bare med UH antage, at alle kirker har haft udsmykning, så har de dog ikke kunnet fungere som de eneste arbejdspladser for værkstederne, det være sig de romanske som de gotiske. Værkstederne har sikkert kunnet udføre andre slags arbejder. UH antyder således, at Claus Berghs træskærerværksted havde kalkmalere tilknyttet (1500-1536, s. 29). Peter Maler arbejdede på både træ og mur i Preetz klosterkirke, og han fik bedre betaling for det første (1475-1500, s. 16, 108f). Malerne må utvivlsomt have udsmykket utallige verdslige bygninger, således som vi sidst i perioden kender det fra helsingørske borgerhuse og Hesselagergård.

På grund af den ret hurtige arbejdsproces antager UH, at kalkmalerier var en billig form for udsmykning (eksempelvis 1275-1375, s. 33; 1375-1475, s. 22; 1475-1500, s. 12). Derfor forekommer det ulogisk, at hun anlægger økonomiske kriterier for, om man malede mange eller få

kalkmalerier. »Lidt over 1000 kirker i det middelalderlige Danmark har nu eller vides at have haft kalkmalerier. De sengotiske udgør en stor del heraf. Velstand må være forudsætningen herfor«. Sildefangstens økonomiske mirakel anføres som årsagen (1500-1536, s. 14). Kortet, som viser hvilke kirker, der fik malerier i perioden 1500-1536, er dog mærkeligt øde i Øresundsregionen. Udsmykningstætheden er især stor mellem Århus og Vejle lidt inde i land, syd for Randers og ved den vestlige Limfjord. Kortet for sengotikkens forudgående år (1475-1500) viser kun tre jyske kirker, hvoraf den ene er Århus domkirke. Her har der åbenbart ikke været én eneste sild at fange.

Lad mig tage et eksempel fra en tidligere periode (1275-1375). UH antyder, at de romanske kalkmalerier bibeholdtes i en lang periode »måske i forbindelse med de økonomisk strenge tider«. Et par linjer længere fremme: »Da man i 1300-tallet for alvor byggede hvælv ind i kirkernes skib eller kor, så man sig tvunget til at male nye kalkmalerier« (s. 17). I 1300-tallet har man pludselig råd til at bygge hvælv – og at udsmykke dem. Da var landets økonomi vist ikke bedre end i 1200-tallets slutning. I det hele taget er middelalderens »krise« ikke lands- og befolkningsdækkende og ikke krise for alle.

Det er et udbredt fænomen i dansk litteratur om kirkebyggeri og -udsmykning at forklare manglende eller øgede aktiviteter ud fra økonomien. Økonomisk opblomstring forårsager kulturel dito. Historiske erfaringer viser, at det langt fra er tilfældet. Sådan kan vores egen guldalder inden for kunsten i 1800-tallets første halvdel og inden for jazzen under besættelsen ikke forklares. Da kalkmalerierne (også) er udtryk for hellige handlinger, og da de (også) indgår i fromhedslivet, er det meget tænkeligt, at trangen til at bekoste en udsmykning er størst, når nøden er det samme. Og da en kalkmalet udsmykning er relativt billig, har der vel altid været mulighed for at finansiere den.

I bindet 1475-1500, s. 35f kommer UH ind på en statistisk undersøgelse af placeringen i kirkerne af korsfæstelsesmotivet. »Denne desværre nærmest enestående statistiske undersøgelse af, hvor i kirken man malede de enkelte motiver, burde i vor tidsalder følges op med tilsvarende analyser« (s. 37). Måske lidt selvfremhævende, men til bred orientering kan det bemærkes, at Niels M. Saxtorph og undertegnede ved Institut for Historie allerede er kommet langt med at producere en laserdisc med gengivelse af alle motiver og med en tilkøbt database, der kan fortælle om alt, hvad man søger efter. Bl.a. motivplacering.

»Danske kalkmalerier« indeholder mange andre emner, som foruden information lægger op til yderligere diskussion og undersøgelser. Når irritationen over den ustrukturerede planlægning har lagt sig, og man –

som en anmelder må – forsøger at trænge ind i de syv bind, bliver man stadig mere begejstret. Hvor jeg tidligere troede, at dette storværk ville spærre for andre mere tematiske, er det nu min opfattelse, at det vil anspore til yderligere studier. Udgangspunktet findes i disse syv bind.

Axel Bolvig

SØREN BALLE: Statsfinanserne på Christian 3.s tid. Aarhus, Universitetsforlaget 1992. 580 sider, kr. 338.-.

Wolfgang von Utenhof gav i 1538 kong Christian III det råd, at han skulle »nøje våge over orden i sine indtægter og udgifter«. ¹ Der er da heller ikke tvivl om, at statsfinanserne under reformationskongen blev mere overskuelige end tidligere, men de metodiske og kildemæssige problemer for vore dages historikere er stadig så overvældende, at studiet af Christian III's statshusholdning kun har lokket få. Af dybtgående analyser kan man, bortset fra Johan Grundtvigs og Erslevs undersøgelser, kun nævne Astrid Friis' studier. Nu har Søren Balle imidlertid sat sig som mål at trænge ind i og rekonstruere Danmarks statsfinanser 1533 til 1548. Det er blevet til en bog så fuld af indfald og udfald, at en anmeldelse må begrænse sig til at søge at tegne visse hovedlinjer.

Fastlæggelsen af undersøgelsesperioden hænger snævert sammen med den rekonstruktionsmetode, som Balle anvender. Den egentlige genstand for hans undersøgelser er statsgældens udvikling og de slutninger, der ud fra den kan drages om statens budget. Det er forfatterens hensigt år for år at beregne gælden og således fastlægge det minimum, som centralkassen må have disponeret over. Derfor må han nødvendigvis begrænse sig til et tidsrum, hvor der findes en statsgæld af betydning, og det er der unægtelig i undersøgelsestidsrummet. I en række hefter har Balle udgivet kilderne til den gæld, som Christian III måtte stifte for at erhverve Danmarks trone, og som det lykkedes kongen at likvidere i årene op til 1548. ² I denne afhandling præsenteres vi for sammenfatningen af disse studier, der tillader os at følge en bølgebevægelse.

¹ A. Heise: Wolfgang von Utenhof, Kongerne Frederik den 1stes og Kristian 3dies tyske Kansler. Historisk Tidsskrift 4 Rk., Bd. 6. Kbh. 1877-78, s. 272.

² I serien Memo udgivet af Økonomisk Institut, Aarhus Universitet. Her er udkommet følgende titler: Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546 (1985). Kronens gæld på Kielersomslaget 1537-48 (1987). Kronens kreditorer i Danmark 1533-48(59) (1987). Kronens kreditorer på Kielersomslaget 1533-48 (1987). Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet (1987).